

בס"ד סיון התשס"ה

קוראי "דעות" וחברי "נאמני תורה ועבודה" שלום, קיץ תשס"ה עומד להיות ארוך וחם. עידן ההתנתקות קרב ובא. אנו בני "נאמני תורה ועבודה" נותרנו נאמנים להחלטתנו ההיסטורית לא להתערב ולא לנקוט עמדה במחלוקת הפוליטית הכבדה העומדת לפתחה של מדינת ישראל קרוב לשני דורות. החלטה זו אשר קבלוה ועמדו עליה בתוקף ד"ר יחזקאל כהן וחבריו מייסדי התנועה, מאפשרת לתנועה להתמודד עם שאלות קשות אחרות הנוגעות ליחסי דת ומדינה בלא להדיר מתוכה מחנה זה או אחר. בימים טרופים אלו עומדת החלטה זו בפני חבטות וטלטלות, אך אנו נותרים איתנים בחוסר עמדתנו. לנוכח העובדה כי שמאל וימין התערבו זה בזה, הפכו עורם ושינו מקומם עד כי קשה להבחין מיהו מי, דומה כי החלטה זו כוחה יפה גם עתה וגם להבא. למרות האמור לעיל, בחרנו לא להתעלם מחציית קווים אדומים המהווים את שורש יחסנו למדינה ולצבא. לפיכך נקטנו עמדה תקיפה בנושא סרבנות פקודה, מימין ומשמאל, לאורך כל הדרך. גם ביחס לאלימות הגואה בין המחנות הפוליטיים איננו עומדים מנגד, ואנו פועלים בכל כוחנו להורדת מפלס הלהבות המאיימות לכלות כל חלקה טובה בקרבנו. אנו פועלים באמצעות ובשיתוף פורום "יום פקודה" בקרב דתיים וחילונים ליצירת הידברות מכבדת ומאפשרת.

ישיבת המועצה השישית אשר התקיימה בט"ז סיון, ה-23 ביוני, הפגישה שני דוברים רהוטים מימין ומשמאל, חבר הכנסת שאול יהלום ופרופ' אוריאל סימון אשר דנו בתמונת המצב של הציונות הדתית לאחר ההתנתקות.

גם הסטודנטים בבית מדרש "רעים" על שם חבר התנועה פרופ' צ'ארלס ליבמן ז"ל אשר סיימו לאחרונה את לימוד נושא 'יחיס לאחרי' ואת הפרק הראשון במסכת עבודה זרה, עסקו בזוויות שונות של הדתיות הציונית לסוגיה. לומדי בית המדרש, כולם צעירים וצעירות בשנות העשרים לחייהם, ציינו את חווית הלימוד כמשמעותית וכמהותית לבניית עולמם הדתי-מודרני. אנו מתכוונים לפתוח קבוצה נוספת בשנה"ל תשס"ו. ערבי עיון רבים שנערכו לאורך השנה עסקו בתחומים קרובים: ערב יום השואה קיימנו בשיתוף עם "מרכז שלם" ערב עיון בנושא 'אמונה בעקבות השואה'. בח' בסיון קיימנו ערב עיון בנושא 'חוסמי הצמתים בצומת הלגיטימציה' בשיתוף פורום "יום פקודה". סניף באר-שבע של התנועה מקיים בימים אלו את פעילותו החמישית בניצוחם של רפי ושירה לב-ציון. בחודש אלו תתחדש סידרה קבועה של ערבי עיון ב"יד הרב ניסים". על כל אלו תוכלו ללמוד באתר התנועה. אם אינכם מקבלים עדכונים שוטפים בדוא"ל אנו פנו למשרדנו והוסיפו את שמכם לרשימת התפוצה החולכת וגדלה.

ואחרון חביב. "דעות" 22 מונח לפניכם. מעניין ואתגר כתמיד. מצלב סימני שאלה וגם כמה סימני קריאה.

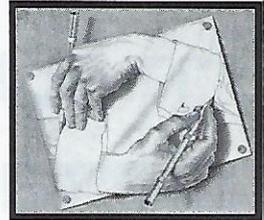
אנו ב "נאמני תורה ועבודה" ממשיכים לעסוק בעבודתנו ההתנדבותית, מאמינים בצדקת הדרך, וגם מודים בטעותנו כשצריך. מי שעקב אחר "דעות" האחרון ואחר הפרסומים בתקשורת נוכח בוודאי לדעת כי לא קלה היא דרכנו וגם איננה סוגה בשושנים. עם זאת נמשיך ללכת בה. נאתגר, נעורר למחשבה, נשאל וגם נענה.

נשמח לכל תגובה וכמובן לכל הצעה ועזרה.

משה (קינלי) טור-פז

יו"ר "נאמני תורה ועבודה", בשם הנהלת התנועה

למשה, שלומית ומשפחת טור-פנו
ברכות חמות להולדת הבן,
הנהלת נאמני תורה ועבודה,
מערכת דעות וחברי ההנהלה

קולו של הלב

על שלחן הגורל לב עיף שגדם,
לא נתן לו להיות לבדו בעולם,
עוד חמץ אחרון, אהבה ותפלה
שישוב לחיים, שקולו עוד פעם.

פה מונח בדממה לב שבור שנגמר.
אם נוכל בוא נתן לו מעט נשימה.
ככה זה, בן אדם, בין תקנה לאימה
כל אחד מבקש לו מעט נחמה.

(נתן יונתן, 2002)

גיליון "דעות" 22 יוצא רגע לפני שעל שולחן הגורל יונחו הרבה לבבות שבורים. תכנית ההתנתקות הולכת ומסתמנת כרגע משמעותי אשר מעבר לתוצאותיו המדיניות והביטחוניות, יהיו אשר יהיו, נושא בחובו גם משמעויות חברתיות מרחיקות לכת, במיוחד עבור הציבור הדתי לגווניו. בני אדם שפחות תקווה ויותר אימה בליבם, יסתובבו בינינו מבקשים להם מעט נחמה. נדמה שהאתגר הגדול של החברה הישראלית, הוא להעניק להם אהבה ולשאת תפילה, שישובו לחיים, שקולם עוד יפעם.

"דעות" 22 מתמודד עם האתגר הזה, ומנסה לשרטט תמונה של תקווה ליום שאחרי. **הלל אפלבוים** ו**אלחנן שילה** חלוקים בדעתם באשר לשאלה מה צריך להיות יעדה של האורתודוקסיה המודרנית; **יאיר שלג** קורא לזנוח את האידיאולוגיות הגדולות שהטעו אותנו כבר פעמים אחדות, לטובת עולם ערכים מורכב; **יקיר אנגלנדר** משוחח עם המשורר **אליעז כהן** שמציע לציונות הדתית לחזור אל שורשיה ולהקים מנהיגות חדשה ואמיצה, שתוליך אותה למחוזות טובים יותר; **יוסק'ה אחיטוב** מזכיר את "התנועה להתחדשות התורה" שחשבה בעבר לבטל את צום י"ז בתמוז לאור הגאולה, ומבקש להפיק מכך לקח; **דורית גרייבר** מציגה דגמים של שלושה בתי כנסת שיויוונים, אשר זכו בתחרות שארגנה "קולך"; ולקט מדברי **הרב יהודה עמיטל** פותח פתח לחשיבה רבנית, יהודית וישראלית אחרת שאולי תאפשר לנו לעבור את הסערה הזו בשלום.

שלכם,

רבקה כ"ץ

בגיליון שעבר נפלה טעות בשם האמריקה שיצירתה "קסם" הופיעה כעמוד השער. השם הנכון הוא **יהודית אנגלנדר**. מערכת 'דעות' מתנצלת על הטעות.

■ **תוכן עניינים**

■ **מאמרים וכתבות**

6 **גאולת י"ז בתמוז**
יוסק'ה אחיטוב

9 **נעים להכיר : אליעז כהן**
יקיר אנגלנדר

13 **הגות יהודית עכשווית**
לקט מדברי הרב יהודה עמיטל

16 **בגנות האידיאולוגיות ובזכות הערכים**
יאיר שלג

18 **בניין של תקווה**
דורית גרייבר

■ **מדורים**

4 **חילוקי דעות | שתי הצעות**
לאורתודוקסיה המודרנית

22 **מכתבים למערכת |**
בעקבות "דיכוי נשים בידי נשים"

24 **סאטירה אחרא**

יוצא לאור בהוצאת
נאמני תורה ועבודה
ומרכז יעקב הרצוג ללימודי יהדות

עורכת: **רבקה רוזנר**
מערכת: **משה טור-פז**, **חגית ברטוב**, **אריאל פיקאר**, **יהודית חזני**, **אורי הראל**, **יקיר אנגלנדר**
עריכת תמונות ועיצוב גרפי: רבקה פרקש
עריכת לשון: ר. רחל
צילום: עידן פינק

כתובת המערכת: ת"ד 7006 ירושלים 91070
deot@toravoda.org.il

תגובות יתקבלו בברכה

תמונת שער:
ד"ק דאמו, "לאן אתה הולך", 1995

שתי הצעות בנוגע להמשך דרכה

הלל אפלבום

יש לחרוט את הנאמנות להלכה על דגלנו

שיראה באופן הברור כי ההיתכנות של ערכי תורה ועבודה, של שמירת מצוות קפדנית מחד וקיום חיים מודרניים, משכילים, שיוניים וכדו' מאידך, הם אפשריים ורצויים כדרך של לכתחילה. כל עוד נותני הטון באורתודוקסיה המודרנית, וב"נאמני תורה ועבודה" בתוכה, הם האלמנטים החתרניים, המושכים את הכוון לקונסרוטיביות כזו או אחרת, היכולת להשפיע ולחזור על הישגי העבר תקטן ותצומצם.

גם אלו שהחרד"ליות מטרידה אותם יותר צריכים לדעת שיכולת העמידה שלהם מתערערת כאשר הם נותנים לגיטימציה לערכים לא הלכתיים. לא נוכל לקדם שינוי אמיתי במעמד האישה אם התדמית תהיה של אלו המחפשים להתיר טבילת פניות⁶. לא נוכל לתרום לדיאלוג בנושאי דת ומדינה אם נצטייר כנותנים לגיטימציה לאידאה החילונית. יש לחרוט את הנאמנות להלכה על דגלנו. גם בשעה שחוקרים ודנים בבעיות הציונות הדתית, באופן גלוי ובלי טאטוא אל מתחת לשטיח, יש לדאוג תמיד לצאת מנקודת מבט הלכתית.

ומצוות נוגדת את מטרת היסוד של כל תנועה אורתודוקסית. במסווה של 'אוטונומיה', 'חופש הדעה' או של 'צוון הרחוב' מאפשרים לעמדות בלתי הלכתיות להיכנס פנימה, לבית, ומה לנו כי נלין על החרד"ל?!

נדגים:

משה טור פז כותב⁷: "בלב החברה עומדת כת 'הר המור'. ישיבה זו ... הפכה למעשה לכת מופנמת ... חברה אינם באים בקהל, ולו בקהל הדתי..." בהמשך מונה טור-פז ארבעה מאפיינים של קבוצות המכוננות בפיו 'כת': "לא לחברה מעורבת ולתביעת נשים למקום מרכזי בחברה, לא לתרבות המערב ולזרועה הארוכה - הטלוויזיה, לא לאקדמיה וללימודי החול, לא לראיית היהודי החילוני כבן-שיח שווה ולגיטימי בתחום התרבות היהודית". האמנם מאיימות קבוצות בעלות המאפיינים הנ"ל על הציונות הדתית המודרנית? מדוע קמצוץ בוגרי ישיבות שבהן הולכים עם תפילין כל היום, מטריד את משה טור פז יותר מהרבה יותר בוגרים שכלל אינם מניחים תפילין (מתוך בוגרי החינוך הממ"ד)? רב ציוני שמוטרד מהישגי בנו בתושב"ע מעסיק את הכותב יותר מאותם 95% מהורי הציונות הדתית שמגיעים לשיחה עם הר"מ ושואלים על חשבון ואנגלית ואינם מתעניינים במצב לימודי הקודש של הצאצא (שלא לדבר על המידות שלו שלא נראה שהן מעניינות אותם). גם אם נסכים שקיימות קבוצות בעלות מאפיינים של כת בחברה הציונית דתית, עדיין כוח המשיכה שלהן זניח לעומת כוח המשיכה של הצד החילוני. הטלוויזיה היא אורח רצוי כמעט בכל בית ציוני דתי, והויכוחים בין הורים לילדים אינם ניטשים על סילוק ה'טמבלויזה' (שם שנגזר מעולם ה'כת') אלא על הגבלת שעות הצפייה (במקרה הטוב). למען הסר ספק, הבעיות שמציין טור-פז קיימות, חשובות ודורשות דיון רציני, אלא שטעות היא לסבור שזו הבעיה המרכזית שלנו.

כיצד להתמודד עם בעיית החילון? זוהי שאלה מצוינת. יש מי שדוגל בהסתגרות. אינני סבור שזה הפתרון. חסר היום באורתודוקסיה המודרנית קול מרכזי וחזק

מצעה של תנועת "נאמני תורה ועבודה"¹ ובעצם מצעה של הציונות הדתית התבסס מאז ומתמיד על האמונה שיש למצוא איזון ושילוב בין 'תורה' ובין 'עבודה'² ושהאיזון הזה איננו רק אפשרי אלא גם הכרחי, הן מבחינת המציאות והן מבחינת האידיאל של הקיום היהודי. בניגוד לעבר, שבו האיום הרעיוני המרכזי על מצע זה היה האידאה החרדית³, הרי שמרבית האיומים החדשים על הציונות הדתית באים עכשיו מתוך הבית פנימה.

השקפות חרדיות חלחלו בכל זאת לציונות הדתית, וגם אם אין מי שמערער על ערכה של המדינה בהשקפתנו, תודה לאל, הרי שהמודרנה נדחית בחוגים מסוימים⁴ בציונות הדתית. אך ישנה תופעה חמורה הרבה יותר בהיקפה ובסכנותיה, והיא עזיבת התורה, כולה (דתל"שים) או חלקה (דתל"פים). אין הכוונה לאי הקפדה על חומרות הלכתיות, אלא על זלזול במנהגים ובגופי הלכה. בעוד שה'בון טון' של האורתודוקסיה הדתית המודרנית הוא לקטר על הבעיה הראשונה, על אף היקפה המצומצם יחסית, ישנה התעלמות כמעט מוחלטת מהבעיה השנייה. במקום להדגיש לעת כזו את הדבקות במסורת ולנסות למצוא דרכים לחיזוק הדבקות בהלכה (מבלי לוותר על השילוב החיוני שהוזכר לעיל) אנחנו מוצפים ברעיונות 'לחידוש' ול'שינוי' ההלכה כשבעצם הכוונה היא לרמיסת ההלכה ברגל גאה ומזלזלת. מובן שמיד מופיעים משפטי המפתח הפוסט-מודרניים בסגנון 'אני דתי, אבל אחר' או 'אתה חושב ככה ואני חושב אחרת וכל אחד יעשה מה שהוא רוצה'. אז זהו שלא. ההלכה איננה גן עדן אנרכיסטי שבו יכול כל פוצה פה ומצפצף לטעון לכתר של פוסק הדור.

סלחנות אידאולוגית להשתמטות מעול תורה

הכותב הינו מוסמך למדעי המחשב ולומד לתואר בהיסטוריה של עם ישראל, מורה לתנ"ך במדרשות ירושלמיות לבנות

1. יש כמה מושגים שרווחים בציבור ואינם ממש זהים והם 'ציונות דתית', 'אורתודוקסיה מודרנית' ו'דתיות לאומיות'. אולם לע"ד ניתן להראות שלש המושגים נובעים מאותו רעיון בסיסי, גם אם יש מי שחפץ בהפרדה מטעמים שונים, ולא זה המקום. אולם על הקורא לדעת כי אני משתמש בשלשתם באופן די מקביל.
2. מתוך מצע התנועה שנעלם מגב גיליון 20.
3. החשש היה חזק במיוחד לאור העובדה שר"מים רבים בישיבות התיכוניות של הציונות הדתית היו חרדים. תנועת 'נאמני תורה ועבודה' של שנות ה-80, התגייסה לחזק את ההשקפה הציונית דתית על ידי פעילות כנגד החרדיזציה של עולם התורה ועולם ההשקפה של הציונות הדתית. במבט לאחור אפשר לומר כי לעמדת התנועה הייתה הצלחה מרשימה.
4. ישיבות הבת של 'מרכז הרב' ועוד יותר 'הר המור'.
5. דעות 18, "בזכות הנורמליות".
6. ובל נחשוב שאנחנו ממצאים את הגלגל: "אמר רב יהודה אמר רב: יודעין היו ישראל בעבודה זרה שאין בה ממש, ולא עבדו עבודה זרה אלא להתיר להם עריות בפרהסיא" (בבלי, סנהדרין סג:).

של האורתודוכסיה המודרנית

יש צורך ביצירת דתיות חדשה

אלחנן שילה

חיים שונה: כאלו המאמינים ב'תורה משמים' וכאלו המקבלים את ביקורת המקרא. המכנה המשותף לכולם יהיה הרצון להמשיך את קיום היהדות לא רק בתחום של לימוד, כעין 'יהדות רוחנית' נוסח אחד העם, אלא גם בתחום המעשי.

יש צורך בהקמת תנועה חדשה, הנקראת "יהדות קיומית", המבטאת בשם זה מצד אחד את האופי המעשי שלה, שאיננה מסתפקת ב"ארון הספרים היהודי" של בתי המדרש החילוניים, ומצד שני המעשה שלה איננו מוכתב על פי קריטריונים הלכתיים, אלא על פי קריטריונים קיומיים. כשהאדם היהודי נפגש עם הלכה מסוימת הוא צריך לשאול את עצמו האם היא רלוונטית לו, האם הוא מוצא בה משמעות. הרצון הכללי הוא רצון "להתחבר" למסורת, להלכה, אולם לא בכל מחיר. אם ההלכה חסרת משמעות או סותרת ערכים שבהם אני מאמין, עליו להתעלם ממנה. רמת ה"חיבור" משתנה מאדם לאדם, ולכן לא ניתן להגדיר את היקפן של ההלכות שמהן יש להתעלם. המכנה המשותף של התנועה הוא צורני ולא תוכני, ללא קביעה מוגדרת של ההלכות שאותן ממשיכים לקיים ושל ההלכות שאין ממשיכים לקיימן. רק כך אפשר יהיה לפתור את המתח ולקיים את הבניין המפואר של המסורת המעשית היהודית באופן שלא יצרור ויחנוק את הערכים המודרניים שבהם אנו מאמינים.⁵

והזרם החרד"לי בציונות הדתית. לספרדי המסורתי היו נקיפות מצפון על כך שהוא מאמין בתורה וברבנים ובכל זאת איננו מקיים חלק מהמצוות, ואילו הציוני הדתי חי בקונפליקט שבין נאמנותו העקרונית להלכה ובין נורמות שבהן הוא סוטה ממנה. שתי התנועות החדשות פעלו כדי לגרום לציבור שלהן "ליישר קו" ולהתאים בין אורח החיים לבין ההלכה. תהליך החילון יצר דתיות 'עצבנית' הלכתית נוקשה שתפסה את מקומה של מסורת בית אבא.

Wilhelm Gross, Receiving God's Word

יש צורך בשינוי ההתייחסות להלכה. יש להכיר בכך שההלכה עצמה היא ביטוי של השקפת עולם חרדית, ועל כן לא ניתן להצהיר על מחויבות אליה. יש צורך ביצירת דתיות חדשה, דתיות-מעשית לא הלכתית, יהדות-דתית-אקסיסטנציאליסטית שזורמת עם החיים המודרניים ומשוחזרת מהתסביכים שהוצגו לעיל, ואיננה רואה בהלכה סמכות מחייבת. נקודת המוצא איננה תיקון ההלכה, כמו בתנועה הרפורמית או הקונסרבטיבית, אלא חיוניותה של המסורת היהודית, ובכך היא שונה מהתנועה הרפורמית שמשנה את המסורת באופן רדיקלי ומהתנועה הקונסרבטיבית שנותנת פסקים הלכתיים. בתנועה זאת יוכלו למצוא את מקומם אנשים בעלי השקפות שונות ואורח

הניסיון לנופף בדגל המחויבות להלכה מצד אחד ובערכים המודרניים מצד שני יוצר תסביכים וסתירות פנימיות. תסביכים אלו התחילו כבר בסוף המאה השמונה עשרה, עם ניסיונו של משה מנדלסון לשלב תרבות מודרנית והלכה. מצד אחד מנדלסון התנגד לניצני הרפורמה וכתב: "באמת אין אני רואה כיצד יכולים הנולדים בבית יעקב לפטור את עצמם ביושר לבב מן המצוות... יש לדקדק בהן... בכל חומר הדין כלשונו",¹ מצד שני עולמו הרוחני של מנדלסון היה מודרני, עולם הסותר את ההלכה. ניקח לדוגמה את היחס להסתכלות בנשים (לא אשת המתבונן) - האם יש להתייחס לעניין זה באמפתיה, או שמא יש לראות באישה מקור של חטא, עניין דמוני? משה מנדלסון כותב ב"מכתבים אודות התחושות": "חזור ושווה לנגדך את שנות עולמך! אם ראית באותן שנים את היין בוהק בכוס, אם מבט רב-חן של יפיפה הסב אליה את תשומת ליבך - הלא לעיתים קרובות ליהנות על שניהם חפצת?² לעומת זאת עמדת ה"שולחן ערוך" היא: "צריך אדם להתרחק מהנשים מאד... ואסור לשחוק עמה... או להביט ביופיה... והמתכוין לאחד מאלו הדברים מכין אותו מכת מרדות ואלו הדברים אסורים בחיבי לאוין".³ לאור פסיקתו של ה"שולחן ערוך", כיצד ניתן מצד אחד לאחוז במחויבות להלכה ומצד שני לדגול בפתחות לתרבות החילונית, לשירה, למחול ולאומנות, שהמרכיב הארוטי הוא חלק מהותי בהם? כל עוד מקבלים את ההלכה כאוטוריטה מחייבת, כיצד ניתן להתלונן על ההקצנה הדתית? מה ל"נאמני תורה ועבודה" להלין על התחרדותה של הציונות הדתית, האומרת "לא לחברה מעורבת"; "הרוצה בסך הכול למנוע איסורים הלכתיים של "הרהורי עבירה" מהנוער המתבגר על ידי הפרדה של בנים ובנות?

הדיסוננס הקוגניטיבי בין אורח החיים המודרני לבין ההיאחזות בהלכה הוליד בשני העשורים האחרונים של המאה ה-20 שתי תנועות חדשות: ש"ס ביהדות המזרחית,

הכותב הינו בוגר ישיבת הר עציון ודוקטורנט למחשבת ישראל באוניברסיטת בר אילן.

1. ירושלים, תל-אביב תש"ז, עמ' 13-138.
2. מכתבים אודות התחושות, הוצאת הקיבוץ המאוחד, 1988, עמ' 48. כל ההדגשות במובאות הן שלי - א"ש.
3. ש"ע אבן העזר, סימן כ"א.
4. משה (קינלי) טור פז, "בזכות הנורמליות", דעות 18, עמ' 5.
5. מעל במה זו, אני קורא לכל מי שמזדהה עם רעיונות אלו ורוצה להצטרף לתנועה זאת לפנות אליי: shilo y@netvision.net.il
במידה ותהיה קבוצה של אנשים המרגישים כמוני, מזדהים רעיונות אלו, ניתן יהיה לערוך התכנסות של ייסוד התנועה, שמטרתה העתידית היא הקמת בית מדרש או מכינה קדם צבאית ברוח רעיונותיה, מתוך מודעות לכך שתנועה שאיננה מממשת את רעיונותיה בתוך מערכות החינוך הקיימות, אין לה עתיד.

גאולת י"ז בתמוז

יוסק'ה אחיטוב

לאורך ההיסטוריה, מימי זכריה הנביא, דרך שבתאי צבי ועד לאופוריה שאחרי מלחמת ששת הימים, עלו הצעות לביטול הצומות הקטנים ולשינוי תפילות, כיוון שמגיעה הגאולה. מבט מפוכח לאחור וגם להווה מגלה שאולי אין לקבוע מתי היא "אתחלתא דגאולה".

ועקרי תקנתא דתקין משה? אמר רבי אלעזר מתוך שיודעין בהקדוש ברוך הוא שאמתי הוא לפיכך לא כיזבו בו (בבלי, יומא, סט ע"ב). כידוע, בדורנו חזרו שאלות - והתרסות - מסוג זה ביתר עוז בעקבות השואה, ואין כאן המקום לפרט בהן.

אולם לא רק עמידה בפני אירועים קשים מעוררת תהיות אמוניות ומציבה אתגר לרענון ריטואלים שונים ולשמירת חיוניותם המעודכנת. לא פחות מהם תובעות תחושות וחוויות של ערב גאולה שלא להפסיד כבעבר, לשנות מנהגים קיימים שלכאורה איבדו את משמעותם ולחדש מנהגים אחרים שלכאורה מבטאים ביתר נאמנות את חוויותיהם של החשים בפעמי הגאולה. הצומות הם דוגמה מובהקת לעניין זה. כבר בתלמוד עצמו העניקו לשלושת הצומות - פרט לתשעה באב - פוטנציאל של שינויים בעקבות נבואת הנחמה של הנביא זכריה.

דאמר רב חנא בר ביזנא אמר רבי שמעון חסדיא: מאי דכתיב 'כה אמר ה' צבאות צום הרביעי וצום החמישי וצום השביעי וצום העשירי יהיה לבית יהודה לששון ולשמחה' קרי להו 'צום' וקרי להו 'ששון ושמחה'. בזמן שיש שלום יהיו לששון ולשמחה. אין שלום - צום. אמר רב פפא הכי קאמר: בזמן שיש שלום יהיו לששון ולשמחה. יש גזרת המלכות - צום, אין גזרת המלכות ואין שלום - רצו מתענין רצו אין מתענין. אי הכי תשעה באב נמי [=גם כן]? אמר רב פפא: שאני תשעה באב הואיל והוכפלו בו צרות (בבלי ראש השנה, יח ע"ב?).

זכורה היטב בתולדותינו ההתעוררות לביטול הצומות ולהפיכת תשעה באב ליום ששון ושמחה בימי האופוריה בעקבות משיחיותו של שבתאי צבי בשנת תכ"ו (1666). מבחינתם של מאמיניו זו הייתה מסקנה נכונה. במקביל התפרסמו קריאות לתשובה וחוברו תיקוני תפילות שונות למאמינים אלה, תיקונים שנועדו ל"עדכן" את התפילות הקיימות.

במהותה של עבודת השם, ולפיכך הוא טורד את שלוותם של עובדי השם ולובש צורות מתחדשות לפי המקום והזמן. ביטויו של חשש זה בתפילה הוא המתח המתמיד בין תפילת קבע לתפילת תחנונים. מתח זה לא יבוא לעולם לפתרונו המושלם והסופי. ראוי להביא כאן עדות מעניינת על התמודדותם של אנשי כנסת הגדולה בכבודם ובעצמם עם סוגיה זו. גם הם חששו מפני הפיכת תפילות למצוות אנשים מלומדה:

דאמר רבי יהושע בן לוי למה נקרא שמן אנשי כנסת הגדולה, שהחזירו עטרה ליושנה. אתא משה אמר: 'האל הגדול הגבור והנורא'. אתא ירמיה ואמר, נכרים מקרקרין בהיכלו איה נוראותיו?! לא אמר 'נורא'. אתא דניאל ואמר: נכרים משתעבדים בניו איה גבורותיו?! לא אמר 'גבור'. אתו אינהו ואמרו: אדרבה זו היא גבורת גבורתו, שכובש את יצרו, שנותן ארך אפים לרשעים, ואלו הן נוראותיו, שאלמלא מוראו של הקדוש ברוך הוא היאך אומה אחת יכולה להתקיים בין האומות!. ורבנן, היכי עבדי הכי

הגדת סרייבו, ספרד, המאה ה-14

א. בשנת 517 לפני הספירה, שנתיים לפני שנשלמה בנייתו של בית המקדש השני, בשנת 4 לדריוש הראשון, מלך פרס, פנו אל זכריה הנביא בשאלה הבאה (זכריה, פרק ז):

(א) ויהי בשנת ארבע לדריוש המלך היה דבר ה' אל זכריה בארבעה לחדש התשעי בכסלו:
(ב) וישלח בית-אל שר אצר ורגם מלך ואנשיו לחלות את פני ה':

(ג) לאמר אל הכהנים אשר לבית ה' צבאות ואל הנביאים לאמר האבכה בחדש החמשי הגדו כאשר עשיתי זה כמה שנים:

כידוע, בתשובתו לפנייה זו התריע הנביא על שיבוש בסולם הערכים הראויים, ודרש מהעם: 'משפט אמת שפטו וחסד ורחמים עשו איש את אחיו'.

אך עם זאת הבטיח הנביא (בפרק ח, פסוק ט):

כה אמר ה' צבאות צום הרביעי וצום החמישי וצום השביעי וצום העשירי יהיה לבית יהודה לששון ולשמחה ולמעדים טובים והאמת והשלום אהבו:

הנביא קובע שהמצב המוסרי הירוד אינו יכול לשקף מצב של גאולה אף על פי שבית המקדש הולך ונבנה. דבריו אלה של הנביא הם עדות ראשונה לדיון ציבורי על הערכת המציאות בזיקה למשמעות הגאולה.

עולמם של המאמינים, מימי המקרא ועד ימינו אלה, מלווה בחשש המתמיד מפני ניתוקן של דרכי עבודת השם - תעניות, תפילה וכיוצ"ב - מזיקה לתחושות אמיתיות של עובדי השם; ובחשש מפני הסכנה שיועדפו ביצועים פורמליים, גם במחיר איבוד משמעותם. חשש זה טבוע

הכותב הינו מרצה במרכז יעקב הרצוג ועמית מחקר במכון הרטמן.

רבים האמינו שהמשיח יבוא בשנת 1840. ככל שהתקרב מועד הגאולה הצפויה, הרגישו המאמינים בצורך לעדכן קטעים מתפילותיהם ומנוהגיהם

[...] אך דווקא משום כך אי אפשר להמשיך ולומר כיום תפילות וקניות [...] על עם ישראל כנדכא ושפל [...] ועל ירושלים האבלה והחרבה [...] אין אדם שאינו חש בהבדל הגדול בין ירושלים בתשעה באב שלפני שנה לבין מעמדה השתא [...]. אם נמשיך להתפלל כדאשתקד נהא בבחינת אין בעל הגס מכיר בניסו".

בהמשך הוצע באיגרת לשנות את נוסח תפילת "נחם" לתפילת "רחם" ולחדש נוסח אחר המלוקט ממקורות קדומים שונים ופותח ב"רחם [...] עלינו ועל עמך ישראל ועל ירושלים עירך, הנבנית מחורבנה, המקוממת מהריסותיה והמיושבת משוממותה" וכו', וכן הוצע מבחר אחר ושונה לקניות לתפילת שחרית.

גם באיגרת שנייה, "איגרת הימים הנוראים" הוצע לשנות מנוסחי הסליחות, ולהשמיט, למשל, מסליחת "זכור ברית" את הפיסקה: "העיר הקודש והמחוזות / היו לחרפה ולביזות / וכל מחמדיה טבועות וגנוזות..." ופסקאות אחרות דומות, ובברכות שלאחר ההפטרה להשמיט את המילים "ולעלות נפש תושיע במהרה בימינו" וכיוצא באלה השמטות ותיקונים נוספים.

פרופ' אפרים אלימלך אורבך, ממוביליה של התנועה החדשה, פרסם בחוברת זו מאמר "על החייאת ההלכה", ובו הוא מתמודד עם אתגר שהציב לפניו פרופ' שלמה מורג: "כיצד תתישב השאיפה להחייאת ההלכה ולחידושה, שפירושה המעשי, כפי שהוא נראה לי, הריהו הכנסת שינויים ותיקונים בדת... עם התפישה ההלכתית המסורתית". הוא הצביע על שינויים ותיקונים רבים שנעשו במהלך הדורות בעולמה של ההלכה, ועל ההימנעות מכך בדורות האחרונים כתגובה על הרפורמה וסיכסם את מאמרו בתקווה כי "אותם יהודים שומרי מצווה ובני תורה, הרוצים באמת בתחיית ההלכה, יקום להם העוז להעמיד את הבעיות בהתאם להבנתם, וידעו ליצור עורף ציבורי בעל משקל, אשר, מתוך נאמנות לסמכות ההלכה ומוסדותיה, מוכן להיאבק על העלאת רמתם ואי תלותם".

לאחר מכן יצא לאור הפרסום הראשון של התנועה החדשה שכותרתו - "החדש יתקדש והישן יתחדש" - כותרת שאמרה כמעט הכול. היו רבים ששאלו את עצמם האם אין צורך לשנות קטעי תפילות מסוימים ולהתאימם למציאות המתחדשת, שהרי דווקא בהמשך אמירתם של אותם קטעי התפילה השגרתיים יש משום כפיות טובה לקב"ה. בהתכנסויות של חברי התנועה ובכתב העת מהלכים שהחל לצאת לאור בצורה מסודרת, הרבו לדון בחובה ובאפשרויות לגבש תגובה הלכתית ראויה ולעצב נוהגים הולמים שיבטאו את התחושות הללו. במאמר מערכת שפורסם בניסן תשכ"ח, לאחר מלחמת ששת הימים, באה לידי ביטוי האכזבה מאי ההיענות של הרבנות הראשית לדופק הזמן. בין השאר נכתב שם כך:

זו הפעם הראשונה מאז חורבן הבית שמקום השכינה בידינו. עיר הקודש שוב אינה אבלה ובזויה, אלא היא מצפה לבניינה ביד בניה [...]. שירה הנאה של נעמי שמר על ירושלים הוא ביטוי לשאיפה הכבירה הזאת, וכמוהו היו מתבקשים ביטויים אחרים בדרך של תפילה והודיה. במקום זה הודיעה הרבנות הראשית לישראל, כי אסור לשנות מכל מטבע, שטבעו דורות קודמים בקניותיהם [...]. עד כדי שינוי תפילותינו יום-יום ושינוי הקניות בתשעה באב אין ידה מגעת [...].

האסון איננו רק בהתרחקות רבים משמירת המצוות, אלא בעיקר בקיום מצוות אנשים מלומדה [...].

וכבר באותה חוברת פרסמה התנועה "איגרת תשעה באב", שבה נאמר בין השאר:

רגש התודה והכרת הטובה לה' יתברך על המעשים הגדולים [...] חייבים למצוא ביטויים בתפילותינו; ובודאי שאין מקום להוציא מפנינו דברים [...] העומדים בסתירה משוועת למצב שבו אנו נתונים כיום. הנה ממשמש וזא צום תשעה באב. אין ספק שיש להמשיך ולקיים את היום כיום צום ואבל, הן משום שעדיין לא זכינו לבניין העתיד להיבנות, הן משום ש"נכפלו בו צרות", ועל הצרות הראשונות נוסף האבל על השואה האיומה

מעניינת במיוחד השפעתה של האווירה ששררה בירושלים במחצית הראשונה של המאה ה-19 על ההתנהגות הדתית. כידוע, האמינו רבים באותם ימים שהמשיח יבוא בשנת 1840! במהלך עשור השנים שקדם לגאולה הצפויה האמינו רבים שהם מצויים בימי אתחלתא דגאולה; הלכו והתרבו ה"סימנים" שאישרו את חוויית אתחלתא דגאולה והעצימו אותה; דיברו אז על "הקץ המגולה". וככל שהתקרב מועד הגאולה הצפויה, הרגישו המאמינים בצורך לעדכן קטעים מתפילותיהם ומנוהגיהם. בין השאר הם ביטלו את אמירת תיקון חצות, וכן השמיטו ב"לכה דוד" את הבית "התנערי מעפר קומי" שהרי השכינה כבר קמה מעפרה. כאשר השמועה על כך הגיעה אל ר' צבי הירש לעהרן, ראש ארגון הפקידים והאמרכלים שחי באמשטרדם וריכז את משלוחי כספי החלוקות ליהודי ירושלים, הוא הגיב על כך בחשדנות:

ומה שאין אומרים התנערי מעפר קומי וכו' והקניות בתק"ח [בתיקון חצות] אשאלהו מי זה שחידש מנהג זה, אי לאו גברא רבא דפקיע שמה [= אם הוא אינו אדם גדול שמפורסם שמו], שלא הוטעה בטעות השב"ץ [השבתי צבי] ... אזי המנהג הזה חשוד הוא אצלי שמאנשים המוטעים בש"צ בא. כי גם בח"י [חמדת ימים, חיבור פופולרי אנונימי, מחוגי השבתאים] כתוב שלא לאמרו²

ב.

הניצחונות המפתיעים של מלחמת ששת הימים יצרו אצל רבים תחושה שהימים הם ימים של גאולה מתממשת והולכת. האופוריה הייתה בשיאה, וההרגשה שזכינו לראות עין בעין את היד הגדולה ושאונו חווים את "הקץ הגלוי" הפעימה את כל הלבבות. אין להתפלא על כך שהיו ששאלו את עצמם האם ראוי להמשיך לקיים את הצומות כבעבר. עוד לפני מלחמת ששת הימים, בחול המועד פסח תשכ"ו, נערך בירושלים כנס היסוד של "התנועה ליהדות של תורה", שהוקמה על ידי אנשים מהקיבוץ הדתי וקבוצה חשובה של אינטלקטואלים דתיים. חודשים ספורים

מהלכים, מנחם-אב תשכ"ט: "מיד אחרי כ"ח באייר תשכ"ז התברר שאין עוד מקום לקיים את צומות "הרביעי, השביעי והעשירי" לפי עצם ההלכה, אולם הדעות עדיין חלוקות על הצורה שיש לשוות לאותם הימים המצוינים"

לבטל את התעניות הללו.

בסיכומם של דיונים אלה נאמר, כי "מסתבר אפוא, שבימינו שלנו, כשעינינו רואות בשינוי עתים וחילוף זמנים שלא היה כמוהו לישועה ולנחמה בכל ימי רבותינו, כל שכן שאנו חייבים לקבוע: עכשיו, בזמן הזה, שאפילו לא הגענו עדיין אל "יש שלום" הרי ודאי וודאי ש"אין שמד" ועל כן שוב אין חובה עלינו שנקיים עוד את ימי הצומות וזקתן". אולם לאור עמדת המיעוט הוצע לאפשר נוהגים שונים.

דיונים מסוג זה התמטו בשנים שלאחר מכן. החוברת האחרונה של "מהלכים" יצאה לאור בסיוון תשל"ה, כבר לאחר מלחמת יום הכיפורים. האופוריה הלכה ושכחה, ועם שקיעתה נפסקו גם הדיונים על השאלה בדבר המשך קיומם של תעניות אלה.

ג.

כאפילו עצוב לדברים שהובאו כאן אני מבקש להצביע על דברים שכתב הרב יהודה שביב בעיתון הצופה מ"א באייר (ה-20 במאי) השנה, ובו הוא מעלה את השאלה ההפוכה: "האשמח בחודש השני?", דהיינו האם ראוי לשמוח השנה בחג העצמאות, שחל כידוע בחודש השני, הוא חודש אייר. הוא יוצא כנגד אותם מרבתינו שקבעו שיש השנה לחגוג את יום העצמאות כרגיל, וסובר כי אין להעלים עין מאסון ההתנתקות ולהפסיד כדאשתקד. הן ישנו גם ההיבט של 'מעשה ידי טובעים בים ואתם אומרים שירה'!

סקירה קצרה זו מעוררת כמובן שאלות נכבדות באשר לעומק אחריותם של המתמימים להציע פירושים מטאפיסיים לאירועים המתרחשים בתחומים השונים של המציאות האנושית, ובמיוחד כאלה המתרחשים לנגד עינינו.

כרוכים בשום בעיות הלכתיות של ממש". יתרה מזו, לדעתו "שמרנות לשמה בתחום זה ודאי שאין לה כל הצדקה. דבקות עיוורת בכל נוסח שאבד עליו הכלח בגלל נסיבות שהשתנו, אינו אלא ביטוי לזלזול בתפילה". [...] ובל יבואו עלינו באותה טענת קסם העונה על הכל, שכל תיקון הוא "רפורמה" רחמנא לצלן!". [...] הנימוק היחיד שלו יש אולי משקל-מה נגד שינויי נוסח בתפילות הוא, שהדבר יביא לידי מחלוקת ומריבות, כשבעלי תפילה שונים יתפללו כל אחד לפי נוסח שלו". לכן הציע "להביא את השינויים המוצעים לאישור באספת המתפללים".

הצעה מרחיקת לכת בסוגיה זו פורסמה בגיליון ד' של מהלכים, חודש חשוון תשל"א, על ידי פרופ' א"ש רוזנטל, מתוך דיוני ועדת ההלכה של התנועה. הם דנו בשאלה, שכמותה נשאל בזמנו זכריה הנביא, "אם וכיצד לקיים את "ארבעת הצומות" בימינו אלה בזמן הזה". בעוד שלגבי תשעה באב לא הייתה בוועדה כל מחלוקת, "שיש לנהוג בו גם להבא בכל חומר הדין של תענית ציבור" (פרט לשינויים המוצעים בנוסח הזכרת רחם במקום נחם, ובחירה מושכלת בקינות מתאימות), הרי שלגבי שבעה עשר בתמוז (וכיוצא בו צום גדליה ועשרה בטבת) נחלקו הדעות בוועדה.

הרוב בוועדה נטה לסמוך על כמה מקורות בגאונים ובראשונים, שפרשו את האפשרות המוצעת בתלמוד במסכת ראש השנה, המובאת לעיל, כמכוונת לימיהם הם. כך בהלכות גדולות הנוסח בתלמוד הוא "האינדא [=כיום] רצו מתענין - לא רצו אין מתענין", ובפירוש רבנו חננאל ובתשובות הגאונים נאמר בפירוש שהאפשרות לרצות להתענות או שלא להתענות בתעניות הללו נתונה לימיהם ("כגון עתה בזמן הזה").

חברים אחרים בוועדה סברו שאף שראשיתן של התעניות הללו הייתה בגדר רשות, הרי מאחר שבסופו של דבר השתרש המנהג להתענות, ובמיוחד לאחר שהוא קיבל תוקף בעקבות גזירות מסעי הצלב ("קבלו אבותינו עליהם, משרבו השמדות, אלו התעניות הכתובין במקרא לתענית ציבור קבוע"), אין

לקריאות אלה והדומות להן נענו בעיקר בחוגי הקיבוץ הדתי וההתיישבות הדתית, שהנהיגו כמה שינויים קלים בתפילות תשעה באב, הנהוגות עד היום, וכן בכמה קהילות בירושלים. כאן המקום לציין שהדי הימים ההם מצאו להם ביטוי דומה גם בכתב העת דעות, ביטאון הנוער האקדמי הדתי, ולימים ביטאון האקדמאים הדתיים בישראל.³

בגיליון השני של מהלכים, מנחם-אב תשכ"ט, מובאת הכרוניקה הקצרה הבאה:

צום הרביעי

מאז איחודה של ירושלים עבר עלינו שלוש פעמים יום י"ז בתמוז.

מיד אחרי כ"ח באייר תשכ"ז התברר, שאין עוד מקום לקיים את צומות "הרביעי, השביעי והעשירי" לפי עצם ההלכה כפי שהיא נידונה במסכת ראש השנה דף יח: אולם הדעות עדיין חלוקות על הצורה שיש לשוות לאותם הימים המצוינים - יהיו מכאן ואילך תעניות של רשות או כבר יצאו ימי ששון ושמחה? ברור, שהסוברים כדעה הראשונה מושפעים מהמשך המלחמה, המפילה חללים כמעט יום יום; והסוברים כדעה האחרונה מתחשבים רק בעובדה, שהמדינה היהודית שולטת שלטון בלי מצרים על כל שטח עיר הקודש.

קבוצה של חברי התנועה בירושלים התפללו תפילה רגילה בלי תחנון ובלו קריאת התורה בביתו של הרב ד"ר הרטום בי"ז בתמוז תשכ"ז. בתשכ"ח אורגן מניין דומה לרגלי הכותל המערבי. השנה נתכנסו חברים בביתו של פרופ' אורבך, ומכיוון שהיה ביום המישי בשבוע נקראה קריאת התורה הרגילה של פרשת פינחס; אך, לפי דעת בעל הבית, לא ביטלו בתפילה זו את נפילת אפיים.

אכן לא הגיעה ועדת ההלכה לסיכום סופי של בעיה זו.

הדיונים בסוגיות אלה נמשכו והלכו גם בארבע החוברות הבאות של מהלכים. בין השאר ראוי לציין כאן את מאמרו של פרופ' יוסף היינמן, חוקר התפילה הגדול, שכתב על "שינויים בנוסח התפילה ובסדרי בית הכנסת". הוא הדגיש כי "אותם השינויים הדרושים בתחום סדרי התפילה ונוסחה אינם

1. אריה מורגנשטרן תיאר אווירה זאת בהרחבה בשורה של מאמרים וספרים.
2. מורגנשטרן, משיחיות ויישוב ארץ ישראל, עמ' 158-159.
3. כתב עת זה שקדם ל"דעות" הנוכחי, יצא לאור החל בתש"ז ונמשך והלך ברציפות עד תשמ"ב.